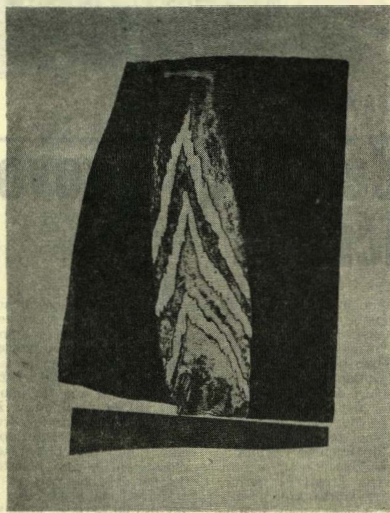

problem slobode

10-75004935

Sloboda je stalni zahtev i bitni činilac ljudskog života i rada. Kao suštinska odredba čoveka, ona je „večni motiv“ umetnosti i filozofije. Problem slobode prisutan je — uvek na svojevrstan način — u filozofiji svakog vremena, ali se u izvesnim knjižnim periodima naročito podvdiča. To je, pre svega, problem praktičnog odnosa i već kao takav aktualan, ali njegovo stvarno razrešavanje u životnoj praksi pretpostavlja ili bar implicira teorijska razmatranja o osnovi i suštini slobode.

Pitanje slobode nije samo, i u prvom redu filozofsko-teorijsko. Upravo zato nije isključivo apstraktno i bez šireg interesa, što je ono primarni egzistencijalni problem čovekovog života u društvu. Kao pitanje zbilje života, u najužoj vezi sa opštom krizom savremenog društva koja uznemiruje i unosi smutnju u duh čoveka, sloboda pobuduje najveći interes najšireg kruga ljudi i danas je sve više središte humanističkih razmatranja. Ta životnost i prešnost problema čini istinski poriv savremenih filozofskih dijaloga o slobodi. Može se reći da je svaki filozofski pravac dao svoj prilog opštoj razradi ove teme, ali daleko je od toga da su krajnji stavovi danas bliži nego nekada.

Razmišljanja filozofa o tome kako treba shvatiti slobodu, osnov njene mogućnosti i puteve njenog ostvarenja, uvek su bila suviše velika, zato nije nimalo čudno što i danas postoje razna rešenja, na različitim teorijskom nivou. Svako od tih rešenja, za sebe uzeto, vodi drukčijem rezultatu i perspektivi u pogledu praktičnog života i odnosa čoveka u svetu. U nekim od njih ima odviše pesimizma, dok u drugim ima neopravdanog optimizma. Optimizam je svakako prihvatljiviji, ali i on, ako nije dovoljno realističan, može postati upravo put ka svojoj suprotnosti — pesimizmu.

Postoje nekoliko osnovne bitno različite definicije slobode. Treba ih podvrgnuti analizi idući pri tom postupno od najjednostavnije ka najsloženijoj.

Sloboda je saznanja nužnost.

Mogućnost i bit slobode mogu se shvatiti na osnovu odnosa nužnosti i slučajnosti, kao polazne pretpostavke. Ako se na toj osnovi cela stvarnost svodi na nužnost, a slučajnost se odlučno negira ili svodi na rezultat ukrštanja kauzalnih nizova prirodnih zbivanja, koja (ukrštanja) nije uvek moguće predvideti zbog našeg neznanja, onda je jedino moguće dosledno određenje slobode: da je ona samo saznanja nužnost. Tome odgovara stav da je slučajnost samo izraz našeg nepoznavanja uzroka.

Direktno suprotan stav bio bi da nema nikakvih nužnosti nego da je sve što se zbiva potpuno slučajno. Iz toga proizilazi da se sloboda ne može zasnivati na saznanju. Ona je iracionalna proizvoljnost zasnovana na igri slučajnosti. Sa ovoga gledišta moraju se zanemariti svest i saznanje kao bitne odredbe čoveka.

Ovde se potpuno potvrđuje poznata istina da se krajnosti dodiruju. Naime, rezultat oba stava je da se negira sloboda kao takva. Ona je tu samo prividna sloboda. Stav o slobodi kao proizvoljnosti mora se potpuno odbaciti, jer nekritički proširuje smisao slobode tako da bi se o svim živim (svoim i neživim) bićima moglo reći da su slobodna. Prvi stav sadrži istinu da su svest i saznanje uslov slobode, ali, bilo bi tačnije reći da takav uslov predstavlja saznanje stvarnosti uopšte, što istovremeno podrazumeva saznanje nužnosti i mogućnosti. Prva definicija slobode sasvim odgovara apsolutnom determinizmu (fatalizmu), a druga indeterminizmu (voluntarizmu). To su dve ekstremne koncepcije koje pojedinačno nemaju pravo. Prema prvom čovek je u potpunosti zavisnost od spoljnih događanja i ne može bitno da utiče na njih, da ih menja, da upravlja njima i sam od sebe nešto novo pokrene, jer se sve odvija po neumitnoj nužnosti kojoj je i sam podvrgnut. Iz toga sledi da se čovek ima pomiriti sa „sudbinom“ i pasivno prepustiti toku sveta. Prema indeterminizmu čovek se shvata kao apsolutno slobodan, jer nema nikakvih zakonitosti kojima bi čovekova volja morala biti podvrgnuta. On je potpuno nezavisan i samo od njega zavisi tok njegovog života. Ali sama volja je određena kao iracionalna i svodi se u stvari na potčinjenost prirodnim prohtevima svoga bića, koji spontano nastaju.

Na ovom nivou se odvija spor indeterminizma i determinizma još od vremena starih Grka i traje i danas kao spor dvaju protivrečnih rešenja i ujedno delovanja, budući da su neistinita već u pret postavkama od kojih polaze.

Sloboda je mogućnost svesnog izbora i odluke.

Ovakvo određenje pripada koncepciji koja je, na prvi pogled, na višem nivou, ali kojoj kao pretpostavka služi već pomenuti spor. Zastupnici ove koncepcije (npr. Sartre), smatrajući da je ona sasvim dovoljna i jedino pravilna, oštro polemizuju protiv shvatanja slobode kao saznanja nužnosti pripisujući ga Hegelu i Engelsu. U stvari, kod ovih je to samo jedan aspekt problema, a ne celo rešenje. Osim toga, kod Engelsa postoji tendencija, teorijska i praktična, da se predvidi i usmerava budućnost tog istorije, o čemu kod Hegela nema ni govora, jer uvid u istorijsko zbil-

vanje (filozofija) uvek dolazi prekasno, nakon događaja.

Koncepcija slobode kao mogućnosti izbora bori se u stvari protiv svoje sopstvene osnove i obarajući vlastitu pretpostavku pokazuje se kao filozofski neosnovana. Ovo shvatanje ne može dati bitno različito rešenje problema u odnosu na ono prvo nego je samo elastičnije i šire. Naime, sloboda čoveka ipak se svodi na njegovo odlučivanje između onoga što je u nekom vidu dato, u okviru postojećeg, što nas na neki način aficira i nagoni na odlučivanje. Odluka treba da usledi na osnovu saznanja toga datoga. U ovom cinu sadržano je to da se mora birati i mora znati između čega se bira. Tako ovo shvatanje ostaje ipak opterećeno onim prvim, uprkos suprotstavljaju, a prevazilazi ga uglavnom psihološkim argumentima, tj. u stvari ne bitno. Naime, argument je taj da smo mi svesni svoje slobode pri izboru i odlučivanju, što je ustalom činjenica, i da je upravo u tome naša sloboda. Pristalice ovog shvatanja gube iz vida: 1) nužnost izbora, 2) ograničenost mogućnosti među kojima se vrši izbor i 3) neopodnost i uvek stalnu prisutnost saznanja tih mogućnosti za razliku od nužnosti i uopšte okolnosti u kojima se vrši izbor.

Sam Hegel na koga se cilja kada se po-bija pojam slobode kao saznanja nužnosti, mada su pravi predstavnici tog shvatanja stoici, Spinoza i Holbah, kritikovao je koncepciju slobode kao mogućnosti izbora na ovaj način: „Sadržaj slobodnoga izbora je nešto dato i saznan je kao nešto što nije zasnovano na volji samoj, već na spoljašnjim okolnostima. Sloboda se tu stoga sastoji, s obzirom na sadržaj, samo u formi izbora a ova formalna sloboda se ima smatrati umišljenom slobodom, pošto na kraju krajeva izlazi da se spoljašnost okolnosti, na kojima je unapred dati sadržaj volje zasnovan, ima pripisati to da se volja odlučila upravo za ovo, a ne za ono“ (Dijalektika, str. 472). To što čovek nalazi kao mogućnost, u odnosu na njega je slučajnost, njemu spoljašnja, a izbor među određenim mogućnostima ne može biti njegova prava sloboda, jer se tako čovek postavlja u svom cinu pomoću nečeg drugog, a ne sobom samim i iz sebe.

U stvari, čovek u svojoj delatnosti ne zavisi samo od spoljašnjih uslova i okolnosti, jer, kako opet Hegel kaže, glavni uslov je sam čovek: on je naime glavni uslov svoga sopstvenog delovanja. Ako čovek treba samo da bira, onda bi on ostao u suštini pasivan, jer u tome sam i ništa novo proizveo. A to je u suprotnosti

sa suštinom čoveka kao stvaralačkog i svesnog praktičnog bića.

Sloboda je stvaralačka samodelatnost.

U poređenju sa prethodnim ovo je bitno različito određenje. Gledište da je sloboda čoveka aktivnost stvaranja iz sebe, na osnovu vlastitog unutrašnjeg potencijala, svojih sopstvenih mogućnosti, naročito je došlo do izražaja u filozofiji Fichtea, u kojoj se svet posmatra kao proizvod jastva, kao sfera dužnosti i slobodne delatnosti sub-jekta. Novost tog shvatanja upravo je u tome što se polazi od samodelatnosti kao iskona i istinskog ispoljavanja slobode. Osnov slobode je unutrašnji poriv samosvesnog delatnog bića, čoveka stvaraoica koji kako bi Marks dodao, može oblikovati po meri svake vrste i koji stvara svoj vlastiti svet.

Međutim, čovek se uvek nalazi u određenoj situaciji, koja ga na neki način određuje, uslovljava njegovu delatnost i ujedno je omogućuje. Sloboda nije neka nezavisna, spoljašnjom sredinom neuslovljena delatnost, u kojoj bi čovek samo ispoljavao svoje unutrašnje potencije i stvara iz ničega, na tlu nebitka. Sloboda nije prosto suprotnost spoljašnjem, tuđem, nije odsustvo svake određenosti. Suština slobode je u delatnosti kojom stvaramo nešto što bez naše delatnosti ne bi bilo ostvareno. Sloboda je stvaralačka delatnost čoveka, koja uključuje svest o izvesnoj spoljašnjoj određenosti i o svojoj vlastitoj samoodređenosti na osnovu izbora među raznim realnim mogućnostima. Sloboda i nužnost se u svakoj životnoj situaciji i svakoj ljudskoj delatnosti, na najraznolikiji način isprepliću. Zato je pogrešno samo apstraktno ih suprotstavljati, ali isto tako i identifikovati ih. Čovek nije usamljeno biće koje čuži izvan sveta ne go društveno biće, koje svoju delatnost ostvaruje u zajednici i ima istoriju svoga nastajanja (Marks).

Sloboda je delatnost kreiranja istorije.

Ovo shvatanje je na višem nivou od prethodnog utoliko što ne zastaje na planu individualnog čina nego, shvatajući čoveka kao generičko biće, uzdiže se na gledište istorijskog zbivanja. Posmatrano iz te perspektive, sloboda se shvata kao suštinska karakteristika istorijskog subjekta, revolucionarne klase, koja čini pogonsku snagu društvenog kretanja i progressa. U savremenim uslovima taj subjekt je radnička klasa, koja teži, po svome bitku,

ostvarenju opšteg humaniteta i udruženo-
g čovečanstva. Ovo shvatanje ne samo da je interesantno nego i izvanredno značajno, jer predstavlja kvalitativno novo doprinos objašnjenju istorije i slobode. Kao što je poznato, zasnovali su ga Marks i Engels, a uspešno ga je sprovodio u praksi i dosledno razvijao u teoriju Lenjin. Derd Lukač ga je sistematski izveo u svojoj Istoriji i klasnoj svesti.

Marksovo shvatanje slobode ima sintetički karakter i polazi od čoveka kao svesnog praktičnog bića, koje kao društveno biće stvara svoju istoriju, stihijno ili svesno. Karakteristika cele istorije do modernog doba bila je da ju je čovek stvarao stihijno, bez istorijske samosvesti, bez znanja o tome šta će proizaći kao rezultat društvene delatnosti ljudi. Postepeno otkrivanje čoveka od potčinjenosti prirodnim stihijama i slepe zavisnosti od prirode, na osnovu svoje delatnosti, saznavanja prirodnih zakonitosti i njihovog iskorišćavanja, bilo je praćeno istovremenim sve većim podvrgavanjem društvenim silama, robovanjem društvenoj stihiji i vladajućim autoritetima. Pri tome je ovaj negativni izgled društvenog procesa u velikoj meri paralisao deljstvo onog pozitivnog, jer je svaki značajniji tehnički napredak značio istovremeno potiskivanje ljudskog, ukoliko je korišćen i nehumanu, radi izrabljivanja i gušenja slobode. Cilj socijalističke revolucije zato je bio i ostaje: suzbijanje i onemogućavanje tog negativnog procesa kao izvora raznolikih formi alienacije, stvaranje perspektive humanog sveta i ostvarenje stvarne slobode. Ono po čemu se socijalistička revolucija, ako je doista to, bitno razlikuje od svih prethodnih u stvari je preobraćanje nesvesnog stvaranja istorije u svesno kreiranje, u povest. Kroz nju se mora ostvariti prelaz od istorije kao stihijnog zbivanja, koje čoveka uvek neprijatno iznenađuje svojim rezultatima, u povest kao svesno društveno usmeravanje socijalnih procesa i svrsishodna stvaralačka delatnost društvenog čoveka, radi sve veće slobode i opšteg razmaha dotle neiskorišćenih potencijalnih ljudskih sposobnosti. Tek time je ona put istinske i opšte ljudske emancipacije, podudaranje ljudske delatnosti sa menjanjem okolnosti života i rada čoveka (Marks).

Kritiku upućenu shvatanju slobode kao saznanja nužnosti, kao mogućnosti izbora i kao nezavisne unutrašnje samodelatnosti treba razumeti kao jednostavno odbacivanje nego kao „ukidanje“ tih odredaba u dialektičkom smislu, što znači da se mora priznati onaj element istine koji je u njima prisutan. Marksističko shvatanje slobode predstavlja sintezu tih elemenata, njihovo jedinstvo na osnovu društveno-povesne prakse. Ono omogućuje objašnjenje slobodne delatnosti čoveka kao pojedinca u okviru opšteg društvenog kretanja. Svojom realizmom ono pruža osnovu jednom optimizmu koji ne bi pri prvom neuspehu doživio nervni slom. Prema ovom shvatanju, dakle, sloboda je svesna stvaralačka delatnost u kojoj društveni čovek izgrađuje svoju vlastitu povest i određuje uslove svog života i rada na osnovu sopstvenog saznanja stvarnosti i opredeljenja za one mogućnosti koje su u datu vreme optimalne, otvarajući mu najbolju perspektivu.

Ovo određenje podrazumeva sagledavanje problema slobode iz novog savremenog, ali bitnog aspekta. Reč je upravo o društvenom samoupravljivanju, koje čini suštinsku odliku pravog konkretnog pojma slobode. Taj novi sadržaj pridaje mu dublju stvarnost. Time se aktualizuje i konkretnije njegovo humanističko značenje danas.

Pojam slobode u svom konkretnom određenju ne obuhvata samo formalna tvrdnja „prava“ nego ujedno i istinsku slobodu samoodređivanja u društvenom procesu života na bazi ekonomskog demokratizma i u okviru samoupravljanja, koje sada postaje bitno i neotuđivo ljudsko prirodno pravo. Pravo određivanja uslova svog života i rada i tom smislu aktivno uključivanje svakog pojedinca u društveni proces, koji čini supstanciju njegovog generičkog života, — to je najvažniji momenat slobode danas, slobode ne u smislu gotove empirijske činjenice nego kao tendencije i mogućnosti u procesu ostvarivanja. To podrazumeva mogućnost i neophodnost suprotstavljavanja čoveka u svakoj novoj društvenoj situaciji svesno negativnome u društvu, onome što oneta obrazovanje integralnog čoveka i društva i onemogućava stvaralačku delatnost individuumu.

Ali treba shvatiti, a to je od odlučnog značaja, da se put ka ostvarenju slobode — put celine društva, a ne izolovanih pojedinaca. To ne smemo shvatiti kao zanemarivanje uloge pojedinaca i užih sfera kao posebnih momenata celine, jer upravo oni ispunjuju život društvene celine.

Ne sme se predvideti taj značajni momenat da aktivnost u društvenim zbivanjima stvara kod čoveka osećanje sopstvene vrednosti i slobode. Zato je i za društvo u celini od bitne važnosti da se podističe takav proces uključivanja maksimalnog broja ljudi u aktivno i svesno, a ne više stihijno, stvaranje svoje budućnosti i usmeravanje društvenih kretanja u pravcu „podruštvljenog čovečanstva“ (Marks). Taj je proces onaj istorijski zadatak, čijoj realizaciji čovečanstvo u savremenoj epohi uporno stremi. Taj proces omogućuje najveće ostvarenje slobode, a to je ujedno put ukidanja svih formi alienacije čoveka.